

ОХРИД В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ И В ИСТОРИОПИСТА ОТ XIII–XVIII ВЕК

Васил Гюзелев

OHRID IN THE BULGARIAN HISTORY AND HISTORICAL WRITINGS FROM THE 13TH – 18TH CENTURIES

Vasil Gyuzelev

***Abstract:** During the medieval period (second half of the 10th – early 11th century) Ohrid was capital of the Bulgarian tzardom, and before that an important religious and enlightenment center in it and for a long period – “an archbishop see of the First Justinian and the whole of Bulgaria”. It also played a vital role during the Bulgarian National Revival during the 18th – 19th centuries, having kept many monuments related to Bulgarian history, the name of the city and its romantic image was always present in the Bulgarian memory. The purpose of the following research is not to follow the history of Ohrid in the aforementioned period, but to uncover its place in the Bulgarian past and its presence in historical writings from the period.*

***Key words:** Ohrid, Bulgaria, history, historical writings, culture, national memory, monuments.*

Тъй като през Средновековието (втората половина на X – началото на XI в.) Охрид е бил столица на Българското царство, а преди това важен църковно-религиозен и книжовен център в него, дълго време пък – „архиепископия на Първа Юстиниана и на цяла България“, играл е важна роля по време на Българското възраждане през XVIII–XIX в., запазил е много паметници и старини, свързани с българското минало, то неговото име и романтичен образ винаги присъства в българската памет. Немалко високопоетични и други литературни творби на големи български писатели са посветени на този град и на неговото минало. Значителен е и броят на историческите изследвания, посветени на този сякаш митологичен град. Сред тях безспорно се открояват монографиите на родения в него акад. Иван Снегаров (1883–1971), получил достойно признание поради тяхната фактологическа плътност, дълбочина и обективност [Снегаров, И. 1928, с. 91–138; Снегаров, И. 1924–1932].

Задачата на настоящото изследване не е да бъде проследена историята на Охрид през посочения в заглавието период, а да се проследи неговото място в българското минало и неговото присъствие в исторически съчинения, написани тогава. Цялостната история на българите в Охрид и Охридската област, както и отражението на града в българската историческа памет не е целта на това ограничено в предназначението си историографско изследване.

I. Охрид в пределите на Българското царство през XIII в.

Ако през XI–XII в. българският етнически състав на Македония бил безспорен, то установената византийска власт над нея, въпреки няколкократните

опити на българите за освобождение, успява да се задържи. След възобновяването на Българското царство, в резултат на освободителното движение под предводителството на Асеновци (1185–1187 г.), стремежът им бил не само да постигнат управлението на Мизия [цяла Загора]“, но и да обединят „управлението на мизи и българи в едно, както било някога“. [оттук-нататък подч. мое – В. Г.] [**Никита Хониат**, История..., с. 29] Другояче казано, целта на Асеновци била да обединят Мизия и Македония и да ги превърнат в интегрална част на възобновеното царство. Ако първите двама Асеновци не постигнали целта си, то това сторил техният най-малък брат цар Калоян (1197–1207). Възползвайки се от слабостта на Византийската империя, той през 1203–1204 г. успял да включи в пределите на Българското царство византийските владения в Македония с най-значимите градове Скопие, Призрен, Бер [Верея] и Охрид. Това е засвидетелствано от редица български, сръбски и византийски извори. Патриарх Евтимий (1375–1394) в „Похвално слово за св. Йоан Поливотски“ накратко е известил: „Тогава, прочее, тогава многославният Калоян, българският цар, мъжествено се опълчи срещу Гръцката държава. И всичките им градове поплени и разруши, цялата им земя завладя – чак до Драч. И не само оная земя, която завладя брат му по плът – старият Асен, но и повече от него. Тогава беше 6712 [= 1204] година“. [**Патриарх Евтимий**, Съчинения..., с. 161] Обединението на Мизия с Македония било постигнато. Тогава именно над Охрид и Охридската област била установена не само българската военно-административна власт, но били наложени и промени в църковното управление на Охридската архиепископия. Гръцкото висше и нисше духовенство било заменено с българско. Това личи от редица важни и интересни документи на Охридската архиепископия от времето на нейния виден предстоятел Димитър Хоматиан (1216–1235). Според тях, когато Византийското царство през 1204 г. било завладяно от латинците, неговата власт „на Запад [Балканския полуостров] преминала почти изцяло в ръцете на българите“. [**Илиев, И.** 2010, с. 246, 312] В посланието си до митрополита на Керкира „относно дошлите от Загора и ръкоположени от български епископи“ свещеници Димитър Хоматиан регистрира извършената промяна по следния начин: „Неотдавна българската власт, след като подчини нашата [византийската] със сила, постави и архиереи от своя народ във всички църкви [епархии] по тези места, тъй като едни от йерарсите, които дотогава ги оглавяваха, поради смяната на властта сметнаха за по-сигурно да се преместят на друго място, а други вече бяха починали. Тези български архиереи побързаха по време на своето служение да предложат множество кандидати за заемане на иподяконски, дяконски и презвитерски длъжности“. [**Илиев, И.** 2010, с. 245]

В „Похвално слово за чудесата на великия мироточец Димитър“ Йоан Ставракий (XIII в.), дякон и хартофилакс на солунската църква „Св. Димитър“, разкрива не само завладяването на почти цяла Македония от цар Калоян, но извършеното от него преселване на ромейско население край Дунава: „Той воюва срещу ромейците, без никой да му се противопостави, прекосява цяла

Македония, унищожава селища, разрушава всички крепости и из основи ги срива до земята. Опленява, плячкосва, преселва цялото множество и го прави съседно на река Истър ... ¹. Почти същото известява в своята „История“ и Георги Акрополит (1217–1282), добавяйки, че новите селища на преселеното ромейско население Калоян „нарекъл ... по имената на собствените им разграбени села и градове“. [**Георги Акрополит**, История..., с. 156; **Теодор Скутариот**, Обзорна хроника..., с. 265]

След Калояновата смърт и узурпацията на трона на Българското царство от Борил (1207–1218) в него настъпило разделение. В днешна Македония със средище трудно достъпната крепост Просек на река Вардар самостоятелен владетел станал Бориловият брат севастократор Стрез. [**Николов, Г. Н.** 2011, с. 95–123] В стремежа за противопоставяне на Търново той се опирал на сръбска помощ и „на някои загорски [български] власти от околните на Солун и Охрид градове“ и по този начин успял да постави под властта си „полуvinата от Българското царство“. [**Теодосие Хиландарац**, Живот светаго Саве..., с. 105] Скоро след Стрезовата смърт (1215 г.) Охрид, Скопие и други градове от неговото владение преминали под властта на Епирския деспотат на Комнините. През 1220 г. с решение на синода на Охридската архиепископия, възглавявана от Димитър Хоматиан (1216–1235), ръкоположените български епископи в Македония били заменени с гръцки, но нисшето българско духовенство запазило своето място и продължило свещенослужението на своя роден език [**Илиев, И.** 2010, с. 310–314].

Установената българска власт над Македония и Охрид временно била премахната и те преминали във владение на Епирската държава при управлението ѝ от деспот Теодор Комнин (1215–1230). Именно тогава разгърнал своята дейност и председателят на Охридската архиепископия Димитър Хоматиан, който се стремил да провежда разумна и трезва политика спрямо завареното българско нисше духовенство и българското си паство. [**Илиев, И.** 2010, с. 188–218]

Две твърде важни събития от царуването на Иван Асен II (1218–1241) имали значение не само за историята на България, но и за историята на Балканския полуостров: 1) знаменателната му военна победа над провъзгласилия се между 1225–1227 г. за ромейски василевс Теодор Комнин в битката край река Клокотница на 9 март 1230 г. [**Гюзелев, В.** 2011, с. 41–54], 2) възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. със съборно решение на вселенския и другите трима източни патриарси за придобиване от българския църковен глава на равна на всички тях степен [**Васильевский, В. Г.** 1885, с. 1–56, 206–238; **Цанкова-Петкова, Г.** 1968, с. 136–150; **Гюзелев, В.** 2016, с. 15–30]. Именно тези две събития се отразяват непосредствено и специфично върху

¹ **Йоан Ставракий**, Похвално слово..., с. 129. Български превод на това слово се съдържа в Рилския панегирик (1497 г.) на Владислав Граматик, вж. **Златарски, В. Н.** 1927, с. 582.

историята на Македония, Охрид и Охридската архиепископия и оставят трайна и незаличима следа върху нея, независимо от настъпилите впоследствие промени в политическо и църковно отношение.

След удържаната победа в Клокотнишката битка, според Търновския надпис от 1230 г., цар Иван Асен „взел самия цар кир Тодор Комнин в плен с всичките му боляри, превзел цялата му земя от Одрин до Драч – гръцка, още арбанашка [албанска] и сръбска“, повинували му се също Цариград и другите градове около него, владени от латинците, „тъй като нямали друг цар, освен него“ [Попконстантинов, К., Кройнциайнер, О. 1997, с. 167–168]. Според дадената от царя през същата година грамота на дубровничаните, градовете и областите на разпрострялото се „от море до море“ Българско царство, в които „според закона за митото“, те можели да търгуват, били: Бдин, Браничево, Белград, Търново, Загорската област, Преслав, Карвунската, Крънската и Боруйската области, Димотика, Скопската, Прилепската и Деволската области и Арбанашката земя. [Грамоты болгарских царей..., с. 13]

Както свидетелстват Георги Акрополит (1217–1282) и следващите негово изложение други византийски историци, цар Иван Асен II тогава премахнал „ромейската власт“ над голяма част на Балканския полуостров и „всички му се подчинявали без кръвопролитие“, като в българските предели преминали Одрин, Волерон, Сяр, Битоля, Прилеп и тяхната област, Тесалия, Албания и Илирик. [Георги Акрополит, История..., с. 162; Теодор Скутариот, Обзорна хроника..., с. 270] Голямото териториално разширение е отбелязано и в редица наративни български и византийски (главно агиографски) извори. В проложния разказ за пренасяне мощите на св. Иларион Мъгленски в Търново е отбелязано, че Иван Асен II властвал „над българите, гърците и франките, че и над сърбите и арбанасите и над всички градове от море до море“. [Иванов, Й. Български старини..., с. 420]. Най-подробно е представил извършените завоевания Патриарх Евтимий (1375–1394) в написаното от него житие на св. Петка Търновска. Според него „благочестивият български цар Иван Асен, син на стария цар Асен“, покорил „цялата Македонска област, също и Сяр с цялата Атонска Света гора“, Солун с цяла Тривалия [Сърбия], Далмация и Арванитската [Албанската] държава чак до Драч.

Освен това той е намерил за необходимо да спомене и направените значителни църковни промени в новозавладените земи: „В тях той тържествено постави митрополити и епископи, както с ясният си лик свидетелстват светлите му хрисовули в Лаврата на Света гора и в Протата [СБЛ, 4, с. 198]. Една от тези промени е отбелязана в Атонския разказ за 1235 г.: за български епископ на Солун бил поставен Михаил Братан (1230–1233), а светогорските манастири минали под управлението на епископа на Йерисо [Шев, I. 1991, р. 74–78].

Както удържаната голяма победа, така и придобитите след нея територии и население дали пълно основание на „великопобедния цар“ да промени своята титулатура. В Дубровнишката и Ватопедската грамоти тя е: Асснь царь Българом и Гръком [Грамоты болгарских царей..., с. 137; Иванов, Й. Български

старини..., с. 577, 578]. По същия този начин той е титулуван и в единствения досега запазен негов златен печат: Юанъ Асѣнь царь Българомъ и Гръкомъ [Йорданов, И. 2001, с. 110]. Тогава в Солунската монетарница са били отсечени и първите български златни и билонови монети. В тяхното изображение св. Димитър коронясва българския цар, а надписът към него гласи: Юанъ Асѣнь царь Българомъ. Две неща са забележителни и показателни за това монето-сечене: 1) монетите са отсечени в Солун – град, който останал извън пределите на Българското царство и бил управляван от васалния на цар Иван Асен II деспот Мануил Комнин (1230 – 1237); 2) по-голямата част от техните находки са на територията на дн. Република Македония: в Скопие са намерени седем монети, в Охрид – 5, в Прилеп – 4 и т. н. [Авдев, С. 2012, с. 29, 117–118].

Въпросът за отношението на цар Иван Асен II към Охридската архиепископия и нейния предстоятел след промените, които настъпили през 1230 г., е занимавал някои български и чуждестранни изследователи, които са се опитвали да му дадат отговор [Gjuzelev, V., под печат]. Авторитетното мнение на най-големия познавач на историята на Охридската архиепископия акад. Иван Снегаров се смята за най-меродавно и се приема от повечето учени. Той смята, че цар Иван Асен II не е отнел съществуващата автокефалия на Охридската архиепископия, запазил нейната относителна самостоятелност и не отнел нейните епархии чрез включването им в състава на Търновската архиепископия. [Снегаров, И. 1928, с. 146–148] В повечето случаи гръцките византинисти и слависти, занимавали се с нейната история, предпочитат да отминат този въпрос, пренебрегвайки почти изцяло българските извори и присъствието на българския етнически елемент и духовенство [Delikari, A. 2014, р. 201–210].

При разглеждането на дейността на охридския архиепископ Димитър Хоматиан И. Илиев по следния начин формулира своето становище: „Макар и станала част от българската държава, Охридската архиепископия и нейният предстоятел запазили относителна независимост, нарушавана само при налагането на отделни, предпочитани от българския владетел, кандидатури за епископи“ [Илиев, И. 2010, с. 137]. Разрешаването на този спорен въпрос по обективен начин може да бъде разрешено чрез анализиране на запазените извори, чрез които може да бъде проследено поведението на самия Димитър Хоматиан и отношението му към настъпилата промяна.

Преди всичко трябва да се изтъкне, че цар Иван Асен II проявил толерантно отношение към предстоятеля на Охридската архиепископия и неговото църковно достойнство. Благосклонно отношение проявила към него и Търновската архиепископия-патриаршия. Самият Димитър Хоматиан показал признаване на българската царска и църковна власт с редица свои деяния. Проявената в предишните години загриженост спрямо българското нисше духовенство и неговото паство се задълбочили. Покровителството му спрямо развитието на българската книжовност проличава от редица книжовни паметници. Анонимният преписвач българин на Охридския апракос–апостол (1216–1235 г.) в приписка-молитвен текст на български език изразил признателността си към

него с думите: “†Господи, Исусе Христе, Боже наш, помилуй нас. Дарувай, света Богородице, архиепископа Димитра със здраве” [Лавров, П. А. 1916, сн. 6]. Доказателство е и прочутият Болонски псалтир (XIII в.), преписан от трима български книжовници (братята Белослав и Йосиф в едно с Тихота) „в град Охрид, в селото наречено Равне при българския цар Асен (т.е. Иван Асен II)”. Ръкописът станал притежание на Тодор Граматик от Равне, който го продал на йеромонах Данил [Дуйчев, И. 1968, с. VI–VIII, 209; Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. 2003, с. 29]. По всичко изглежда, че за да регистрира благосклонно отношение към установената българска държавна власт, охридският архиепископ Димитър съставил кратко житие на св. Климент Охридски (†916 г.) под надслов: „Памет за светия наш отец архийерарх и чудотворец Климент, епископ на България в Охрид”². За 25 ноември – денят, в който се отбелязвало Рождеството на „светия наш отец архиепископ на Охрид и чудотворец“ за негова възхвала Димитър Хоматиан съчинил канон в стихове. В него чрез акrostих е оставил името си и понякога използваната от него титла: „Климента почитам – първопастирят на българите Димитър” [Нихотирис, К. 1990, с. 232–234]. И двете произведения – кратко житие и канонът, били преведени на български език вероятно от охридски книжовник, свързан с архиепископа. Към неговото време може да бъде отнесена и една икона с изображение на Исус Христос и изкусно изработен сребърен обков, чийто дарителен надпис гласи: „От първопастиря на българите Димитър” [Иванов, Й. Български старини..., с. 35]. Чрез употребата на тази титла, вместо обикновено приетата „архиепископ на Първа Юстиниана и на цяла България“, очевидно Димитър Хоматиан проявявал стремеж да покаже своята обвързаност с българите. С правораздавателната дейност на архиепископ Димитър Хоматиан по всяка вероятност трябва да се свърже и едно негово решение, което не е точно датирано, но по всичко изглежда, трябва да бъде отнесено към 1234–1235 г., т.е. към последните две години от неговото светителство. Според това решение не се разрешавал брак на сина на наместника на Охридската област Радомир (името му ясно подсказва, че той е бил поставен от българската държавна власт) с дъщеря на „святото му царство“ [т.е. българския цар Иван Асен II]. Причината за това била, че царят, без да е сключил брак с Радомировата сестра, имал от нея дъщеря. Именно тази дъщеря, която била от наложница, а не от законна царева съпруга, не можела да влезе в този брак. Причината: наложницата на царя била сестра на охридския наместник, следователно – леля на жениха, Радомировия син. Имало духовно родство, т.е. съродителство, и това не позволявало осъществяването на брачен съюз. Отказът на охридския архиепископ се отнасял за искане от страна както на царя, така и на неговия наместник в областта [Илиев, И. 2010, с. 161, 171, 226–227, 249–250]. Този факт разкрива наличието на незаконна дъщеря на цар Иван Асен II освен другите

² Милев, А. 1966, с. 165–186. Относно датиранието и предназначението на житието вж.: Коледаров, П. 1983, с. 89–100.

две – Елена и Тамара [**Божилев, И.** 1985, с. 102–104]. Тази незаконна дъщеря, родена от извънбрачна връзка на царя, според Георги Акрополит, била Мария, омъжена след това за солунския деспот Мануил Комнин [**Георги Акрополит, История...**, с. 161; **Теодор Скутариот, Обзорна хроника...**, с. 269].

В Синодика на Българската църква, очевидно въз основа на съществуваща по-ранна документация, са посочени предстоятелите на онези епархии, които след 1230 г. са били включени в състава на Търновската архиепископия-патриаршия: „А пък митрополитите, които ще поменуваме сега, бяха при благочестивия цар Асен [Иван Асен II] под властта на Търновската патриаршия и те тогава починаха: Антоний, Данаил – серски митрополити, вечна им памет; Анастасий, Епифаний, Димитрий – велбъждски епископи, вечна им памет; Йоаникий, Сергей – охридски архиепископи, вечна им памет; Яков, Порфирий, Йоаникий – браничевски епископи, вечна им памет; Сава, Теодосий, Димитрий, Симеон – белградски епископи, вечна им памет; Кирил, Дионисий – нишавски епископи, вечна им памет“ [**Борилов синодик...**, 2010, с. 173–174]. Не може да не направи впечатление, че сред охридските архиепископи името на Димитър Хоматиан липсва. Изглежда, че до неговата смърт Охридската архиепископия запазила своята автокефалия спрямо Търновската патриаршия. След Хоматиановата смърт през 1235 г. тя преминала в нейно подчинение. За нейни предстоятели именно тогава са били ръкоположени последователно посочените в Синодика – Йоаникий и Сергей.

В периода 1246–1256 г. в резултат на настъпателната политика на Никейската империя спрямо Българското царство нейните владетели отнели от него Източна Тракия, Родопската област, Софийската област и значителна част от Македония с Охрид [**Божилев, И., Гюзелев, В.** 2006, с. 501–526]. През 1248 г. „архиепископ на пресветата архиепископия България” бил вече Яков, който се задържал на охридския престол до 1255 г., до доброволното си оттегляне и замонашване на Света гора [**Büttner, E.** 2007].

След възобновяването на Византийската империя чрез възвръщането на Цариград, Охридската архиепископия започнала да предявява някои претенции спрямо епархии, които влизали в пределите на Търновската патриаршия и Сръбската архиепископия. В тази връзка през 1272 г. византийският император Михаил VIII Палеолог (1259–1282) наредил да бъдат преписани грамотите, които през 1019–1025 г. били дадени на Охридската архиепископия от Василий II Българоубиец (976–1025) [**Иванов, Й.** Български старини..., с. 550–562]. При сключване на Лионската уния през 1274 г. византийските пратеници въз основа на тях първоначално поискали Търновската патриаршия и Охридската архиепископия да бъдат обявени за незаконни, а техните епархии в Западните Балкани да бъдат включени в състава на Охридската архиепископия [**Biliarski, I.** 1998, р. 69–88]. Повдигнатият от тях въпрос обаче не бил подложен на разглеждане. Двете им искания останали на книга без някакво решение от страна на църковния събор.

II. Охрид и Охридската архиепископия в българската историческа памет през XIV – XV в.

Макар Охрид, неговата област и Охридската архиепископия от втората половина на XIII в. да били откъснати от Българското царство, връзката с тях и присъствието им в българската книжовност имали траен исторически живот. Паметта за тях била жива.

Преди всичко това ясно проличава от две добавки към българския превод на Манасиевата летопис, извършен през 1345 г. от дворцовия свещеник поп Филип. В добавката към царуването на византийския император Анастасий (491–518) е поставено първоначалното българско трайно заселване на Балканския полуостров: „При Анастасий царя започнаха българите да превземат тази земя, като преминаха при Бъдин [Видин]. И най-напред почнаха да заемат долната земя Охридска, а след това цялата тази земя. От идването на българите досега има 870 години” [Манасиева летопис..., с. 206]. Трудно е да се установи откъде е била почерпена тази информация, но е очевидно, че в съзнанието на образованите българи и през XIV в. продължавал да живее споменът за Охрид. Към текста за царуването на император Константин IV (668–685) е добавено: „При този цар Константин преминаха българите през Дунава и отнеха от гърците тази земя, в която и досега живеят, след като ги разбиха. Преди пък тази земя се наричаше Мизия. Бидейки много и безчислени, заселиха и тази страна към Дунава и онази до Драч и по-нататък, защото и власите, и сърбите и всички други едно са“ [Манасиева летопис..., с. 249].

В прякото общуване между предстоятелите на Търново и Охрид е засвидетелстван важен и твърде интересен исторически факт, на който обикновено не се обръща голямо внимание, макар той да е знаменателен. През 1346 г. търновският патриарх Симеон с архиереите от своя синод и в съслужение с охридския архиепископ Никола ръкоположили и интронизирали в Скопие сръбския архиепископ Йоаникий за патриарх. Това станало в присъствието на прота на Света гора и игумените на тамошните манастири [Законник царя Стефана Душана..., с. 85; Животи кралева и архиепископа српских..., с. 378–390]. Не може да има каквото и да е съмнение, че извършеното йерархическо въздигане е било съгласувано между българския цар Иван Александър (1331–1371) и сръбския крал Стефан Душан (1331–1356), но то предизвикало отрицателна реакция и анатемати от страна на синода на Цариградската патриаршия, според който въздигането на сръбския архиепископ в патриаршеско достойнство е станало неканонично [Ферианчић, Б., Ђирковић, С. 2005, с. 152–154].

Споменът за връзката на Охридската архиепископия с България и българите продължавал да битува през XIV в. и във византийската историопис. Никифор Григора (1288–1360) в своята “Ромейска история”, когато изяснява начина на възобновяване на Българската патриаршия през 1235 г., в разрез с действителното състояние на църковната зависимост твърди, че „търновският епископ се подчинявал на архиепископа на Първа Юстиниана“, т.е. на охридския архиепископ „поради древното родство с тамошния народ” [Никифор Гри-

гора..., с. 128]. С това всъщност той е подчертал връзката на българите от Търновското царство с тези от Охридската област.

Редица съчинения от XV в. в българската и славянската православна книжовност по пряк или косвен начин свидетелстват за връзката на Търново и Търновската патриаршия с Охридската архиепископия. В началото на XV в. на Света гора от български книжовници било съставено “Сказание за Българската и Сръбската патриаршия”. В него са споменати имената на редица търновски патриарси, между които и на “тълкувателя на евангелието” Теофилакт Охридски. Застъпено е и твърдението, че някога на търновското царство са принадлежали: „Охридската земя и други далечни места... И там с благословията на търновския патриарх, архиепископът на Охрид поставял свои епископи” [Ангелов, Б. С. 1958, с. 259–269]. Съставянето на това сказание не е било случайно. То било насочено срещу ликвидирането на Търновската патриаршия след Евтимиевата смърт през 1404 г. и превръщането ѝ в епархия на Цариградската патриаршия [Щапов, Я. Н. 1966, с. 199–204]. Същевременно то било използвано в Литовското княжество през 1415 г. като каноническо оправдание за обявяването на Григорий Цамблак (1415–1420) за “митрополит на Киевската църква и на цяла Русия“ [Дончева-Панайотова, Н. 2004, с. 166; Бегунов, Ю. К. 2005, с. 136]. Около средата на XV в. Сказанието било поставяно като въведение в руските Кормчий книги, за да бъде обосновано правото на автокефалия на московските митрополити [Белякова, Е. К. 2000, с. 139–161; Николов, А. 2016, с. 137–138]. По всяка вероятност трябва да се търси връзка на това Сказание с едно друго съчинение, което е запазено в преписи от XVI в. – „Благоразумно прошение на българската царица Мария.“ В него отново се откроява споменът за Охридската архиепископия и нейните предстоятели: „Тази царица Мария пожела от сърце да разбере евангелското писание и помоли охридския архиепископ блажения Теофилакт да ѝ разясни тълкувателно Светото писание и като прие благоразумното ѝ прошение, той седна и подбра от Златоустовото тълкувание и така описа вкратце казаното в четирите евангелия.“ [Горский, А. В., Невоструев, К. И. 1857, с. 127; Трифонов, Ю. 1939, с. 70–72].

III. Охрид и неговата архиепископия в българската историопис от XVI–XVIII в.

Независимо от обстоятелството, че след трайното установяване на османотурското владичество над българските земи и Балканския полуостров през втората половина на XV в. идеята за единна българска държавна и етническа общност започнала да гасне и връзката между някогашните държавни и църковни средища на Българското царство била прекъсната, споменът за Охрид продължавал да живее в българското съзнание и историческа памет. Съхраняването и поддържането му в най-голяма степен се дължали на образованото българско православно и католическо духовенство. То именно се старало да припомня на българите от различни краища за ролята на Охрид и Охридската архиепископия в тяхната история.

Основна роля във формирането на историческите представи и гледища на образованата част от българското население през един твърде продължителен период по време на османското владичество играело атонското манастишество. В създадените от него съчинения с исторически характер се наблюдава стремеж за преплитане на историческата истина и достоверност с легендата и фабуларността. Сводната Зографска грамота (един фалшификат от XVI в.) [Иванов, Й. Български старини..., с. 540–546] обозначена от Васил Априлов (1789–1847) като „Летопис на Зографския манастир“ [Априлов, В. 1845, с. 1] всъщност е смесица от легенди, предания и действителна история.

Основаването на манастира се свързва с имената на трима братя – Моисей, Аарон и „храбрият на думи и дела“ Йоан Селима (очевидно цар Самуил (997–1014), наречени синове на „царя охридски Юстиниан“. Те дошли „от мястото Първа Юстиниана, града Лихнидон, сега от всички наричан Охрид“ и през 919 г. създали на Атон обител. Едни искали тя да бъде наречена на „велик светец Никола“, други – „на светия Климент Лихнидонски, когото наричали чудотворец“. Появата на самонарисувана икона „на светия великомъченик и победоносец Георги“ довела до определяне на името. Връзката на тримата охридски братя и основания от тях Зографски манастир с възобновеното Българско царство била осъществена от „благочестивия цар Йоан Търновски“ (всъщност цар Иван Асен II), който извършил дарения чрез „златопечатни повели“, бидейки съпровождан от „патриарха търновски Теофилакт“. За придаване на автентичност на фалшивата грамота е формулирана и титулатура на царя-дарител: „Йован Търновски, в Христа Бога благочестив и верен цар на всички българи“.

През XVII в. особено внимание на Охрид в своите съчинения обръщат редица изтъкнати български католически дейци. В „Описание на царство България“ (1640 г.) се определят неговите граници в рамките на Горна и Долна Мизия, Тракия, Македония и цяла Морава до Охрид, на изток – до Черно море, а на север до река Дунав. Според него, „царското седалище първо е било в Охрид“, което се потвърждавало от наличието на Охридска патриаршия. След като бил изгонен от Охрид, българският патриарх се установил в Търново [Димитров, Б. 2002, с. 124].

През 1655 г. издигнатият за охридски католически епископ Франческо Соимирович, въз основа на редица ползвани от него по-ранни автори (абат Фулий, Оберто Ерусуленвий и Мавро Орбини), съставя „Кратко описание на Охрид в България“. То започва с думите: „Град Акрида, наричан на славянски Окрида или Охрид е разположен до езерото, наречено Лихнида, на славянски – Охридско блато. Построен е от император Юстиниан и е наречен от него Юстиниана Прима – тя е негов роден град. Според него, градът „днес е в царство България и е негова столица; днес всички, които живеят в този град, са българи и управляват и поддържат сами този град, защото това им е позволено от Турчина, когато е превзел гореспоменатия град“. Сред църковните предстоятели на Охридската архиепископия той споменава Давид – „архиепископ на

България” и “Теофилакт – архиепископ на българите”, който бил известен със своите книжовни творби³.

В съставена между 1656–1674 г. „Релация за царство България“ от неизвестен по име католически автор е отделено сравнително малко място на характеристиката на Охрид като град, който се намирал в Дардания, понастоящем наречена България“. Посочена е катедралната църква „Св. София“ и намиращият се извън града „голям манастир на монаси-схизматици“. Целият Охридски диоцез наброявал общо 15 535 души „католици, примесени с турци и схизматици (православни)“ [Spissarevska, I. 1996, p. 44, 56–57].

Не може да има каквото и да е съмнение, че от католическите автори най-голямо внимание на Охрид е отделил свързаният със своето българско паство в Банат францискански монах от немски произход Блазиус Клайнер. В завършената от него през 1761 г. „История на България“ в началния ѝ очерк – „За по-достоините за споменаване градове на България” той пише: “Измежду всички градове на царство България заслужено първо място се отдава на Охрид както поради изключителната похвала от страна на географите, която се отдава на този град, поради това че е бил престолнина на Българското царство в продължение на много години, така също и затова, че някога е бил за гърците най-страшният измежду другите градове на царството... Освен това, от папа Вигилий е бил прославен с най-висша архиепископия или екзархия, на която, след разрушаването на Сирмиум, е подчинил различни провинции, някога подвластни на Солунската църква” [История на България..., с. 29]. По-нататък той отбелязва, че „в царския град Акрида, наречен после Юстиниана по името на родения в него император е било учредено архиепископско седалище със съгласието на папа Вигилий”, и цитира Юстиниановата новела от 541 г., в която се определят нейният диоцез и правомощията на нейния предстоятел, и връзката ѝ с папството. Очевиден е стремежът на Блазиус Клайнер да подчертае взаимовръзката на Охридската архиепископия с католическата църква. [Пак там, с. 32] На други места името на Охрид фигурира в пряка връзка с исторически събития от българското минало, главно през XI в., чрез използване на сведения от историята на Цезар Бароний [История на България..., с. 94–95, 100]. Особено място е отделено на един от видните предстоятели на „Охридската българска църква архиепископ Теофилакт”, от когото били написани редица съчинения. Цитирани са и преводи на някои негови писма, в едно от които той пише: „Аз, цариградчанинът, а по живелище българин, сега се завръщам при българите“. [История на България..., с. 100–109] Всъщност, в своята история Блазиус Клайнер се е опитал да представи мястото на Охрид преди всичко в църковната и политическата история, ала не и като важен български книжовен център.

³ **Јаџов, М.** 1992, p. 485–493. Български превод у: **Димитров, Б.** 2002, с. 153, който неправилно приписва това съчинение на Петър Богдан Бакшич. За изясняване на авторството и датировката вж. **Станчев, К.** 1998, с. 128–132; **Станчев, К.** 2010, с. 379–390.

Известията в българските истории от втората половина на XVIII век относно „двама мними търновски патриарси Йоан и Теофилакт“ и тяхната връзка с Охрид частично са разгледани в една твърде интересна студия на Ю. Трифонов (1864–1949) [Трифонов, Ю. 1939]. Независимо от това, тяхното преосмисляне с оглед на изясняването на мястото на Охрид в тяхното повествуване се налага в настоящото изследване съвсем естествено и напълно логично.

Анонимната Зографска история („История вкратце о Болгарословенски народе“), съставена в Зографския манастир преди Паисиевата, но запазена в препис от 1785 г., съдържа твърде много важни и интересни свидетелства за Охрид и неговата връзка с Българското царство и с Търново. В нея естествено съжителстват легендата с реалната история⁴. Българите, възглавявани от своя вожд Орбат (вероятно става дума за хан Кубрат, 632–665 г.), налагайки своето име, „завладели цяла Тракия и Мизия и много пъти поразили гръцкото войнство.“ Самият пък „Обрат всяка година вземал данък от гръцкия цар. [Зографска история..., с. 631] и установил своя кралски престол в Охрид, а преди това владял Търново. След това анонимният автор е изтъкнал ролята на „мъдрият и непобедим Тревелий (хан Тервел, 701–722 г.)“, който имал голяма заслуга за повторното възкачване на трона на византийския император Юстиниан II през 705 г. и за удържаната победа през 717 – 718 г. над „безчислените арапи, нападнали Цариградската държава“. След тази битка Тревелий познал Бога и се покръстил, ставайки християнин. Той пръв от българските крале приел вярата със своя народ, построил манастир близо до Охрид, като станал монах, поставил за крал своя най-стар син на име Тербел...“ [Зографска история..., с. 631–632] След подробен разказ за подвизите на цар Самуил, който „освободил българската земя от всякакво зло“, разказът е насочен към „Йоан Владимир, син Аронов, братанец Самуилов и Давидов“, който царувал само три години. Той имал „жена – сродница на гръцкия цар, а брат ѝ бил дворцов генерал, като двамата били еретици новатияне (Богомили)“. Те подготвили заговор срещу него и „го посекли в Охридската гора“ [Зографска история..., с. 636–637]. Поставени „под властта на гръцките царе десет години“, българите не могли да търпят голямото гръцко насилие, „избили цялата гръцка войска, що била в България“, но не могли да намерят „достоеен човек за цар“. Св. Димитър Солунски се явил на търновския патриарх Йоан и му рекъл: „Гавриловият син Асен, що е заточен от Самуил във Влахия, доведете го за цар и той ще усмири цяла България.“ Тъй като българските царе много почитали Св. Димитър, той им помагал. В лето Христово 1185 българите провъзгласили за цар Асен Калиман и той освободил България, царувал 40 години и удържал много победи. „След смъртта на патриарх Йоан, той извикал Теофилакт Втори архиепископ охридски и тълкувател на Светото евангелие и го поставил за патриарх на Търново.

⁴ **Зографска история...**, с. 630–642. Цялостно изследване върху нея и използваните от анонимния ѝ автор съчинения вж. у **Трифонов, Ю.** 1940, с. 1–66, таблици I–VIII (отделен отпечатък).

Тогава бил архиепископ и св. Иларион Мъгленски. Те двамата с царска помощ изкоренили в България новатианската (богомилската) и арменската ерес и накарали да се чете не на латински, а на български“ [**Зографска история...**, с. 638]. В разказа за турското завоевание на България е вплетено името и на Крали Марко: „А в Охрид и Прилеп тогава владееше Кралевич Марко, син Вълкашинов“ [**Зографска история...**, с. 641].

„Сред светците от българския народ” са поставени българските царе Теоктист, Давид, Йоан Владимир и Йоан Михаил, търновските патриарси Йоан Теофилакт и Евтимий, а също така – архиепископ Климент Охридски, Наум Охридски, охридският архиепископ Николай, Никодим Охридски, Йоан Рилски, Теодосий Търновски, Козма Зографски и др. Посочени са и някои “кесари (императори) от българите като Юстиниан Велики от Охрид, неговият сестриник Юстин и Юстин Млади от Охрид [**Зографска история...**, с. 642–643]. Независимо от голямата обърканост в споменаването на личности и събития, Зографската история показва стремежът на нейния съставител на всяка цена да изтъкне мястото на Охрид и излъчените от него личности в българската история. Тя е книжовна творба, която очевидно е съставена от монах в Зографския Манастир, който е произлизал от Охрид и е отразил в голяма степен легенди и възпоминания, запазени в неговия град. Той вплитал и някои вести, заимствани от други съчинения.

Охрид, Охридската земя и Охридската църква многократно и в пряка връзка с редица събития и личности се споменават в „История славянобългарска“ (1762 г.) на Паисий Хилендарски. Те са една от основните нишки в неговото повествуване. Ако в някои случаи е съвсем очевидно, че сведенията са заимствани от Зографската история, другите източници на неговата информация са различни. Според него, „силният и храбър крал Батоя завзел от Нишката епархия Скопската земя и цялата Охридска земя и патриаршия, като повелил и поставил престол в Юстиниановия Охрид град“. А под 678 г. известява за негов поход срещу Цариград и отново напомня, че той “завзел от гърците цялата Охридска земя и поставил в Охрид престол кралевски и крепост“ [**История славяноболгарская...**, с. 14, 16, 62]. В твърде объркан по хронология, събития и исторически лица ред Паисий Хилендарски на редица други места вплита името на Охрид. Той смята, че подир цар Самуил (997–1014) и сина му Гаврил Радомир (1014–1015) на българския престол се възцарил Йоан Владимир, който пребивавал три години в Охрид. След неговото убийство гръцкият цар превзел града, а Йоановите убийци му предали цяла България. „И от Търново дошъл патриарх Давид, а двамина български барони (боляри) Богдан и Миробизо донесли ключове на тридесет и пет града български и предали ключовете и градовете на гръцкия цар. Той пък поставил Миробизо и Богдан пак за барони на България. „По твърде странен начин Паисий Хилендарски търси обяснението за попадането на България под гръцка власт – заради греха на Самоила царя български и заради ересите новатиански и арменски, що се били умножили в Охридската страна на българите“ [**История славяноболгарская...**, с. 34].

Охридската земя и охридските българи играели основна роля при въстанието срещу гръцкото войнство под предводителството на Долан (Петър Делян, 1040–1041 г.) и Алусиан: ”Тъкмо от Охрид до Скопие и до Щип владеели Долан и Алусиан, а Търново и Дунавията 70 години били под гръцка власт...” [**История славяноболгарская...**, с. 34–35]

По твърде интересен начин Паисий Хилендарски търси връзката между Охрид и Търново чрез пребиваващия в този град през 1170 г. патриарх Йоан, който по Божие повеление призвал внуците на Самуиловия син Гаврил Радомир – Асен и Петър, които се намирили във Влахия, да възглавят българите, за да възобновят и укрепят Българското царство. „В стари ръкописни книги се намира разказ за този цар Асен Стари, че след смъртта на патриарх свети Йоан той повикал от Охрид светия отец Теофилакт, и го поставил за патриарх на Търново. Този премъдри вселенски учител в онези времена просветил и очистил България, а също и Влахия от разни ереси” [**История славяноболгарская...**, с. 35–37].

Някъде към края на XIII в. Паисий поставя разделянето на България на Охридска и Търновска: „Когато първом гърците превзели земята от Серез до Щип от цар Смилец, българите се разделили на две: охридските останали заедно с арнаутите [албанците], търновските с власите заедно и охридският станал самовластен крал. След това сръбите превзели тази земя от гърците и откъснали българите чак до Шишмана [**История славяноболгарская...**, с. 44]. Отново към историята на охридските българи Паисий се връща при разказа за сръбските крале. Крал Стефан Душан (1331–1356), който с въже удушил своя баща Стефан Дечански, „тръгнал срещу гърците и превзел [земята] до Солун и Охрид от българския крал, но в Солун сключил мир с гърците и им върнал няколко града. Върнал се в Охрид и взел онова племе кралско със себе си: Вълкашиновия баща и Вълкашин, Марковия баща...” [**История славяноболгарская...**, с. 46]. По-нататък е разкрита съдбата на охридския владетел. След смъртта си Стефан Душан оставил „своя дом и царство“ на Вълкашин, който не пожелал неговата титла, но „се писал цар на гърците”. Защото Вълкашин желяел със своето кралство и Българското, защото бил „от рода на българските царе и бил сродник на Елена, царицата на Стефан Душан”. Той убил Душановия син Стефан Урош и „станал крал сръбски и охридски, върнал се в Охрид и Прилеп“. След това воювал срещу турците, но бил убит на река Марица при Пазарджик (?). Синът му Марко Кралевик съгрешил пред своя баща Вълкашин, който малко преди гибелта си искал да го убие. Марко избягал от баща си при турския цар в Едрене [Одрин]. След Вълкашиновата смърт турският цар Баязид поставил Марко за паша в Прилеп и Охрид. Той съградил много църкви. И макар Охридската страна да била под турска власт, „Марко заповядал и нямало турци тамо.” Загинал във Влахия като турски съюзник [**История славяноболгарская...**, с. 48–49].

За връзката на Търново с Охрид Паисий Хилендарски отново напомня при разказа си за последните битки на цар Йоан Шишман (1371–1395). Когато той напуснал Търново и Загорие и се укрепил в град Средец или София и някои

теснини край Искъра и Витошката планина, той имал помощ от сърбите, крал Вълкашин и охридските българи. Седем години се бранел в Средец и край Искъра в манастира с крепост Урвич. Когато турците превзели Охридската земя от крал Вълкашин, тогава дошъл краят на „цар Шишмана и войнството, и велможите търновски и българи“ [**История славяноболгарская...**, с. 57]. Основната причина за покоряването на българите и гърците от страна на турците Паисий Хилендарски свежда във враждата между двата народа, навлякла върху себе си Божия гняв и довела гибелта на техните царства [**История славяноболгарская...**, с. 61–62].

Твърде показателен е фактът, че в своята история и особено в раздела „Събрано накратко, колко български крале и царе са били знаменити“, Паисий Хилендарски не пропуска да отбележи връзката на редица български владетели с Охрид: Батоя завладял Охридската епархия и поставил кралевския престол и българска крепост в град Охрид; царят български Давид „завършил свято и богоугодно живота си и мощите му били цели и нетленни в град Охрид“; Асен „живял благочестиво и мирно много години в Българското царство в град Охрид“; Добротица, понеже бил от дунавските страни, „пренесъл царския престол от Охрид в Преслав“, но бил намразен затова от охридските българи, които се опълчили срещу него и го убили” [**История славяноболгарская...**, с. 62–64].

В раздела „За славянските учители“ Паисий Хилендарски акцентува върху ролята на Охрид като значимо книжовно и църковно средище в историята на българите. След създаването на славянското писмо от „апостолите български“ Кирил и Методий „те отишли в Охрид при архиепископ Климент. Той бил родом българин, но четял по гръцки. И там се събрали петима философи от български род, които знаели елинските премъдрости и писанието – Климент, Сава, Наум, Еразъм и Ангеларий. Всички тези петима мъже са от български род. И така, ведно със свети Кирил и Методий станали седем изкусни и премъдри учители. Те събрали подобрани и правилни слова от българи, сърби, руси, московци, словенци, ляхове. Дълго време ловели слова от тези народи, дордето съставят псалтира, евангелието и други книги. А ги предали първо на българите. И книгите били наречени българи... Всички казват книга болярска или воргарска, а не сръбска или славянска“. В същия дух е и основното Паисиево заключение за произхода и същността на славянската писменост: „Така първи българите от целия славянски род са приели азбуката, славянските книги и светото кръщение.” [**История славяноболгарская...**, с. 68, 69, 77] С това той се противопоставил на стремежа на „москалите, русите и сърбите“ да се хвалят, че първом са приели славянската писменост и кръщение.

В своите свидетелства за Охрид и неговата връзка с българската история Паисий Хилендарски, от една страна, използва книжовните свидетелства, а от друга, се опира на народното предание. Връзката между тях води до своеобразно историческо повествование.

Ролята на Охрид в църковната история на България намира място в Паисиевата история в няколко измерения – като архиепископски и патриаршески център и като място за пребиваване на известни български светци. На първо място се изтъква първенстващото място на града в българското църковно устройство: „В град Охрид бил самовластен поставен архиепископ на Петия събор [553 г.], защото цар Юстиниан бил родом от Охридон. Първо наричали Охрид Дардания. И на Петия вселенски събор помолил цар Юстиниан светите отци и те поставили самовластен архиепископ, на който да не заповядва никой патриарх. И оградил Охрид с крепост. Но в тези времена българите превзели от гърците град Охрид и тамо имали царска столица. В Охрид приел светото кръщение [703 г.] свети крал Тривелия“. Християнското благочестие на българите е обвързано с този свят за тях град: „И докле те имали царския престол в Охрид, при архиепископа пребивавали в благочестие, а когато пренесли царския престол в Загорие, в Търново те остъпили от благочестието. Българските царе живели в поганство деветдесет и две години.“ Особено внимание, и не случайно, Паисий Хилендарски обръща на църковната самостоятелност на българите и необходимостта от нейното възстановяване: „Докле българите царствали, те поставили патриарх и епископи от своя народ български – и в Охрид. Търновският патриарх поставял архиепископи. След патриарха първи след него бил Охридският [архиепископ], сред това Преславският, после Софийският. В Охрид, в Преслав и в София българските царе имали палати. И седем големи барони [боляри], държали българската войска и събирали данък от народа. Там имали архиепископи първи след патриарха. Също и във Видин имало голям барон и архиепископ, четвърти подир Софийския. Така българските царе имали 4 барони или беглер-бегове след царя, що са стоявали българското войнство.“ [**История славяноболгарская...**, с. 70, 72–73] След покоряването на България от турците цариградските патриарси с тяхна помощ и насилие „усвоили Търновската патриаршия под своя власт“. Гръцката църковна и духовна власт била пагубна за българите, защото ги лишавала от собствено висше духовенство и самостоятелно просвещение” [**История славяноболгарская...**, с. 73–74].

Поменикът от „Имена на български светци“ в Паисиевата история е значително обогатен и допълнен. Сред тях първенстващото място заемат просиялите в Охрид: свети крал Тривелия-Теоктист, осъществил „първото българско кръщение“ в 703 г. и съградил голям манастир близо до Охрид, гдето приел монашески чин и починал; свети цар Давид, приел монашески чин и чиито нетленни мощи били пренесени в Охрид; свети цар Йоан Владимир, царувал в Охрид три години; свети Теофилакт – великият и премъдър светител и вития, тълкувател на евангелието, повикан от цар Асен и царица Мария от Охрид, за да стане търновски патриарх; охридският архиепископ свети Климент Чудотворец, „чиито мощи целокупни и до сега почиват в Охрид“; свети Наум: близо до Охрид в неговия манастир и досега неговите мощи дават изцеление и много народ отива тамо на поклонение; светите Еразъм, Ангеларий и Сава.

„Тези пет светци: Климент, Сава, Ангеларий, Наум, Еразъм живели във времето на светите Кирил и Методий, родом българи, изучавали били елински и имали свято и славно житие навсякъде; те били в Охридската страна, живеели на различни места. При тях дошли Кирил и Методий в Охрид и ги събрали“; свети Николай, архиепископ охридски; свети Никодим Мироточец от Охридската страна” [История славянобългарская..., с. 74–78]

Може и с основание да се твърди, че Паисий Хилендарски със своята история успял да създаде у българите представа за Охрид, охридската архиепископия и охридските светители и книжовници, да им внуши тяхната голяма роля в собствената им история. Това в голяма степен се дължало на многобройните преписи на неговата история и особено на популяризирането ѝ през 1884 г. чрез „Царственик“ на Христати Павлович [Гюзелев, В. 2013, с. 159].

По доста оригинален начин, но в някои случаи с очевидното влияние от страна на Паисий Хилендарски, е представено мястото на Охрид в българското минало в „История во кратце о болгарском народе словенском“ (1792 г.) на йеросхимонах Спиридон Габровски [Спиридон иеросхимонахом, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски; Спиридон иеросхимонахом, История во кратце..., изд. Б. Христова]. На първо място той се опитва да представи българската връзка с византийския император Юстиниан I Велики (527–565): „Юстиниан бе не от прост род, но български, от дарданския град Охридон. Той имаше мир с българите и освободил и българските епископи от цариградската власт и с благословието на римския папа постави в Охридон, своето отечество, патриарх, като му повели да управлява Дакия, Мисия, Влахия“⁵.

Интересен е краткият разказ „За Константин Погонат, гръцкия цар, при българите Орбат“, който е плод преди всичко на авторско хрумване, не е плод на заемка от друго историческо съчинение: „В лето Господне 670 българите нападнаха Цариград със своя княз Орбат, по време на царуването на Константин Четвърти, и превзеха не само Тракия, но и самия Цариград, и на всяка година вземаха данък от гръцките царе. И пренесоха престола си от Терново в Охридон в лето Господне 673. А всички предишни крале в Терново царуваха. И всички бяха идолопоклонници.“. [Спиридон иеросхимонахом, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски, с. 31]

В подробния разказ „За българския княз Тривелий“, изграден въз основа на изложението у Цезар Бароний, Спиридон Габровски отбелязва Тривелиевата помощ за повторното възкачване на Юстиниан II на престола през 705 г. Контаминирайки известията от извори за събития и личности, той успява да създаде своя версия за участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г.: „Безчислени арапе ударили бяха Цариградската

⁵ Спиридон иеросхимонахом, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски, с. 21–22. На полето на оригинала вместо Дакия и Мисия е записано съответно „Сербйю“ и „Болгарйю“, вж. Спиридон иеросхимонахом, История во кратце..., изд. Б. Христова, с. 13, обр.

държава. И посече 32 хиляди и ги прогони от цялата Гръцка държава. Но този цар Юстиниан не бе признателен за това добро, което Тривелий му стори, но се вдигна со силна войска, та започна да роби Българската земя. Тогава и Тривелий събра своята войска, нападна го, та му войската изсече. И едва самият цар Юстиниан с малцина избяга в Цариград... След тази битка Тривелий позна Господа, покръсти се и стана християнин: той бе първият от българските крале с целий свой народ. След това направи манастир близо до Охрид и се подстрига в монашески чин. А на царството постави своя по-голям син Тербелан...“ Той именно бил първият християнин и светец от българските владетели, чиито мощи лежали в създадения от него манастир. Неговото иноческо име било Теоктист. [**Спиридон неросхимонахом**, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски, с. 31–33] В разказа „За гръцкия кесар Лъв и българския цар Симеон“ Спиридон Габровски отделя голямо внимание на учредяването на Българската патриаршия. Неговият твърде оригинален разказ представлява преплитане на сведения, заети от Цезар Бароний, със заемки от „Сказание за българската и сръбската патриаршия“: „Този благочестив цар [Симеон], като видя неправдата заради гръцкото епископство, събра събор на своите епископи, разпита ги подробно и като узна, че Илирийската земя, сиреч България, първа е приела кърщение от върховните апостоли Петър и Павел и от епископи и апостоли на брой 70, именно: Климент на град Средец [Сердика], Флегонт в Клосоаем, Ермин в Далмация, Андроник в Панония, Ерма във Филипопол [Пловдив], Иринарх в Илирикопол, сиреч Белград [Берат в Албания]; всички те са от апостолите Петър и Павел поставени, а най-вече от самия Господ наш са наставени и благословени. И той поиска благословение от Господа, а не от лъжеименит патриарх. И така, като неотстъпващ от благочестието, но от тези с висш обичай бягащи от сребролюбивия нрав. А след това много митрополити биваха поставяни от търновския патриарх. В Търново пък града мнозина от първопрестолните с добродетелност като слънце възсияха. Сред тях са светият отец Теофилакт, тълкувател на евангелието, и Евтимий, Йоаникий и мнозина други, чиито честни мощи и досега цели и непокътнати се намират в град Терново и навсякъде излъчват изцеление. Но освен това и Охридонската земя като прилежаща към българската власт приемаше своето епископство от търновския патриарх, даже втория Селим, царя турски...“⁶.

Накратко в Спиридоновата история се споменава за посичането на Йоан Владимир в „Охридската планина“ и за превземането на „град Охридон“ и за попадането на „България под властта на гръцките царе при Василий I Българоубиец през 1018–1019 г. [**Спиридон неросхимонахом**, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски, с. 57–58]

⁶ **Спиридон неросхимонахом**, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски, с. 50–51. На полето срещу „Охридската земя“ в оригинала е записано: „Арбанаси и власи еже о ху под власти болгарскі, епископи от Болгаровъ приимаху“. **Спиридон неросхимонахом**, История во кратце..., изд. Б. Христова, с. 34, обр.

В разказа за възобновяването на Българското царство след византийското владичество, Спиридон Габровски (очевидно под влиянието на Паисиевата история) споменава за съновидението на търновския патриарх Йоан и възцаряването на Йоан Асен, наречен Калиман. Той „след смъртта на патриарх Йоан извикал свети Теофилакт Втори, охридски архиепископ и тълкувател на Светото евангелие, и го постави за патриарх на Търново. Тогава бе и свети Иларион, мъгленски архиепископ. И така, те двамата с царска помощ изкорениха в България новатианската и арменската ерес и запретиха на българите да не четат по латински, а по български“. [**Спиридон неросхимонах**, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски, с. 63–64]

Въз основа на ползваната от него Зографска грамота Спиридон Габровски съставя „Повест за Зуграф, манастира български“. В нея споменава тримата братя Моисей, Аарон и Василий, които били от „град Лихнидон... сега от всички наричан Охрид“. Също така разказва и за избора на името на основания от тях манастир, като сред споменаваните било и това на „св. Климент Охридски“. Интерес предизвиква сведението за дарението на дошлите на поклонение в манастира – гръцкият цар Лъв Премъдри и българският Симеон Лабасан: „Царят български дарува град Русчук, който е на Дунава с целия му приход, а Лъв Премъдри дарувал земята недалеч от град Солун, наречена Каламария – с писания и прилагане на царски печати, които са в манастира като свидетелство и до днес“. [**Спиридон неросхимонах**, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски, с. 81–85]

Последното споменаване на Охрид се среща в разказа „За Йоан Шишман, царя български“. Турците „завладели Загора и Велт – голям град, който сега се нарича Езки Захра [Стара Загора]. Също, преминали Марица, завладели Дълго поле и Марса, сиреч Узунджово и Хаскюй. И никой не им се противопоставил, понеже българските царе бяха двама братя и три сестри, които бяха в междуособна война. И бе разделена Българската земя на пет части: първият и старши брат Йоан Шишман владее Тернов и околните градове, а брат му Георги – Видин с околните градове; а първата сестра, омъжена за краля сърбин Вълкашин, владее Охрид и всички вардарски градове; втората сестра била омъжена за някакъв си княз Константин Сярски, и владее цялата Деспотска планина, която сега се нарича Дуспат...“ [**Спиридон неросхимонах**, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски, с. 89]

В българската историопис и памет в продължение на векове през XIII–XIV в. Охрид заемал важно място не само като нявгашна тяхна столица и значимо в историята им църковно средище, но и като град на българската святост и книжовност. През столетията сред тях не заглъхвала неговата съдба. Тя била непрекъснато поддържана в книжовния спомен. Голяма била заслугата на историци, принадлежащи към църковния клир – католици и православни.

София, 11 юли – 15 ноември 2016 г.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори/Sources

Ангелов, Б. С. 1958 – Б. Ст. Ангелов. Стари славянски текстове, V. Разказ за възстановяването на Българската и Сръбската патриаршия. – Известия на Института за българска литература, VI. 1958. [B. St. Angelov. Stari slavyanski tekstove, V. Razkaz za vazstanovyavaneto na Balgarskata i Srabskata patriarshia. – Izvestia na Institutata za balgarska literatura, VI. 1958.]

Априлов, В. Болгарские грамоты. Одесса, 1845. [V. Aprilov. Bolgarskie gramoty. Odessa, 1845.]

Борилов синодик... – Борилов синодик. Издание и превод Ив. Божилов, А. Тотоманова, И. Билярски. София, 2010. [Borilov sinodik. Izdanie i prevod Iv. Bozhilov, A. Totomanova, I. Biliarski. Sofia, 2010.]

Георги Акрополит, История... – История на Георги Акрополит – В: ГИБИ, VIII. София, 1971. [Istoria na Georgi Akropolit – V: GIBI, VIII. Sofia, 1971.]

Горский, А. В., Невоструев, К. И. 1857 – А. В. Горский, К. И. Невоструев. Описание московской синодальной библиотеки, II, 1. Москва, 1857. [A. V. Gorskiy, K. I. Nevostrujev. Opisanie moskovskoj sinodal'noj biblioteki, II, 1. Moskva, 1857.]

Грамоты болгарских царей... – Грамоты болгарских царей. Труд Г. А. Ильинского. Москва, 1911. [Gramoty bolgarskih carej. Trud G. A. Il'inskago. Moskva, 1911.]

Дуйчев, И. 1968 – Ив. Дуйчев. Болонски псалтир – български книжовен паметник от XIII в. София, 1968. [Iv. Duichev. Bolonski psaltir – balgarski knizhoven pametnik ot XIII v. Sofia, 1968.]

Животи кралева и архиепископа српских... – Животи кралева и архиепископа српских. Изд. Ђ. Даничић. Загреб, 1886. [Zhivoti kralyeva i arhieriskopa srpskih. Izd. Ђ. Danichij. Zagreb, 1886.]

Законник царя Стефана Душана... – Законник царя Стефана Душана 1349 и 1354. Изд. Н. Радоичић. Београд, 1960. [Zakonnik tsarya Stefana Dushana 1349 i 1354. Izd. N. Radoichij. Beograd, 1960.]

Зографска история... – Зографска българска история. – В: **Иванов, Й.** 1931, 630–642. [Zografaska balgarska istoriya. – V: Ivanov, Y. 1931, 630 – 642.]

История на България... – История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. Под ред. на Ив. Дуйчев и К. Телбизов. София, 1977. [Istoriya na Balgaria ot Blazius Klainer, sastavena v 1761 g. Pod red. na Iv. Duichev i K. Telbizov. Sofia, 1977.]

История славяноболгарская... – История славяноболгарская собрана и нареждана Паисием йеромонахом в лето 1762, стъкми за печат по първообраза Й. Иванов. София, 1914. [Istoriya slavyanobolgarskaya sobrana i narezhdana Paisiem yeromonahom v leto 1762, stakmi za pechat po parvoobraza Y. Ivanov. Sofia, 1914.]

Йоан Ставракий, Похвално слово... – Йоан Ставракий. Похвално слово за чудесата на великия мироточец Димитър. – В: ГИБИ, X. София, 1980. [Joan Stavrakij. Pohvalno slovo za chudesata na velikiya mirotochetz Dimitar. – V: GIBI, X. Sofia, 1980.]

Йорданов, И. 2001 – Ив. Йорданов. Корпус на печати на средновековна България. София, 2001. [Iv. Yordanov. Korpus na pechati na srednovekovna Balgaria. Sofia, 2001.]

Лавров, П. А. 1916 – П. А. Лавров. Альбом снимков югословенских рукописей болгарского и сербского письма. Петроград, 1916. [P. A. Lavrov. Al'bom snimkov jugoslovenskih rukopisej bolgarskogo i serbskogo pis'ma. Petrograd, 1916.]

Манасиева летопис... – Летописът на Константин Манасий. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. Увод и бележки Ив. Дуйчев. София, 1963. [Letopisat na Konstantin Manasiy. Fototipno izdanie na Vatikanskiya prepis na srednobilgarskiya prevod. Uvod i belezhki Iv. Duychev. Sofia, 1963.]

Милев, А. 1966 – Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. София, 1966. [Al. Milev. Gratskite zhitiya na Kliment Ohridski. Sofia, 1966.]

Никита Хониат, История... – История на Никита Хониат. В: Гръцки извори за българската история, т. XI. София, 1983. [Istoriya na Nikita Honiat. – V: Gratski izvori za balgarskata istoria, t. XI. Sofia, 1983.]

Никифор Григора... – Византийска история на Никифор Григора. – В: ГИБИ, XI. София, 1983. [Vizantiyska istoriya na Nikifor Grigora. – V: GIBI, XI. Sofia, 1983.]

Патриарх Евтимий, Съчинения... – Съчинения на Патриарх Евтимий. Съст. Кл. Иванова. София, 1990. [Sachineniya na Patriarh Evtimiy. Sast.: Kl. Ivanova. Sofia, 1990.]

Попконстантинов, К., Кройнциайнер, О. 1997 – К. Попконстантинов, О. Кройнциайнер. Старобългарски надписи, 2. Виена – Залцбург, 1997. [K. Popkonstantinov, O. Kroynshayner. Starobalgarski nadpisi, 2. Viena – Zaltsburg, 1997.]

СБЛ, 4 – Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. Съст. и редакция Кл. Иванова. София, 1986. [Stara balgarska literatura. T. 4. Zhitiepisni tvorbi. Sast. i redaktziya Kl. Ivanova. Sofia, 1986.]

Спиридон иеросхимонах, История во кратце..., изд. В. Н. Златарски – История во кратце о болгарском народе словенском сочинися и списася в лето 1792 Спиридон иеросхимонах, стъмки за издание В. Н. Златарски. София, 1900. [Istoriya vo kratitse o bolgarskom narode slovenskom sochinisy i spisasya v leto 1792 Spiridon ieroshimonahom, stakmi za izdanie V. N. Zlatarski. Sofia, 1900.]

Спиридон иеросхимонах, История во кратце..., изд. Б. Христова – Спиридон иеросхимонах. История во кратце о болгарском народе словенском 1792. Юбилейно издание, посветено на 200-годишнината от нейното създаване. Факсимилно издание с предговор от Б. Христова. София, 1992. [Spiridon ieroshimonahom. Istoriya vo kratitse o bolgarskom narode slovenskom 1792. Yubileyno izdanie, posveteno na 200-godishninata ot neynoto sazhdavane. Faksimilno izdanie s predgovor ot B. Hristova. Sofia, 1992.]

Теодор Скутариот, Обзорна хроника... – Обзорна хроника на Теодор Скутариот. – В: ГИБИ, VIII. София, 1971. [Obzorna hronika na Teodor Skutariot. – V: GIBI, VIII. Sofia, 1971.]

Теодосие Хиландарац, Живот светого Саве... – Живот светого Саве на Теодосие Хиландарац. Изд. Ђ. Даничић. Београд, 1866. [Zhivot svetago Save na Teodosie Hilendarats. Izd. Ђ. Danichij. Beograd, 1866.]

Трифонов, Ю. 1940 – Ю. Трифонов. Зографската българска история. – Списание на Българската академия на науките, X (1940), 1 – 66, таблици I – VIII (отделен отпечатък) [Yu. Trifonov. Zografskata balgarska istoriya. – Spisanie na Balgarskata akademija na naukite, X (1940), 1 – 66, tablitsi I – VIII (otdelen otpechatak).]

Публикации

Авдев, С. 2012 – Ст. Авдев. Монетосечението на цар Иван Асен II (1218–1241). София, 2012. [St. Avdev. Monetosechenieto na tsar Ivan Asen II (1218–1241). Sofia, 2012.]

Бегунов, Ю. К. 2005 – Ю. К. Бегунов. Творческо наследство Григория Цамблака. Велико Търново, 2005. [Ju. K. Begunov. Tvorcheskoe nasledie Grigoriya Camblaka. Veliko Tarnovo, 2005.]

Божилев, И. 1985 – Ив. Божилев. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. София, 1985. [Iv. Bozhilov. Familijata na Asenevtsi. Genealogia i prosopografiya. Sofia, 1985.]

Божилев, И., Гюзелев, В. 2006 – Ив. Божилев, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV в. София, 2006. [Iv. Bozhilov, V. Gyuzelev. Istoriya na srednovekovna Balgaria VII–XIV v. Sofia, 2006.]

Белякова, Е. К. 2000 – Е. К. Белякова. Обоснование автокефалии в русских Кормчихах. – В: Церковь в истории России, т. 4. Москва, 2000. [E. K. Beljakova. Obosnovanie avtokefalii v russkikh Kormchijah. – V: Cerkov' v istorii Rossii, t. 4. Moskva, 2000.]

Васильевский, В. Г. 1885 – В. Г. Васильевский. Обновление Болгарского патриаршества при царе Иоанне Асене II в 1235 г. – Журнал Министерства народного просвещения, ч. ССXXXVIII, отд. II. 1885. [V. G. Vasilyevskiy. Obnovlenie Bolgarskago patriarshestva pri tsare Ioanne Asene II v 1235 g. – Zhurnal Ministerstva narodnago prosveshthenia, ch. ССXXXVIII, otd. II. 1885.]

Гюзелев, В. 2011 – В. Гюзелев. Битката край Клокотница (9 март 1230 г.) в средновековния историко-литературен спомен и в народното предание. – *Paleobulgarica*, XXXV, 4. 2011. [V. Gyuzelev. Bitkata kray Klokotnitsa (9 mart 1230 g.) v srednovekovniya istoriko-literaturen spomen i v narodnoto predanie. – *Paleobulgarica*, XXXV, 4. 2011.]

Гюзелев, В. 2016 – В. Гюзелев. Обновление патриаршества Българского царства. – В: Сребърният век: нови открития, научен редактор и съставител А. Милтенова. София, 2016. [V. Gyuzelev. Obnovlenie patriarshestva Blagarskago tsarstva. – V: Srebarniyat vek: novi otkritiya, nauchen redaktor i sastavitel A. Miltenova. Sofia, 2016.]

Димитров, Б. 2002 – Б. Димитров. Петър Богдан Бакшев – български политик и историк от XVII век. София, 2002. [B. Dimitrov. Petar Bogdan Bakshev – balgarski politik i istorik ot XVII vek. Sofia, 2002.]

Дончева-Панайотова, Н. 2004 – Н. Дончева-Панайотова. Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа XV – XVII в. Велико Търново, 2004. [N. Doncheva-Panayotova. Grigoriy Tsamblak i balgarskite literaturni traditsii v Iztochna Evropa XV–XVII v. Veliko Tarnovo, 2004.]

Златарски, В. Н. 1927 – В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, III. София, 1927. [V. N. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove, III. Sofia, 1927.]

Иванов, Й. 1931 – Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1931. [Y. Ivanov. Balgarski starini iz Makedoniya. Sofia, 1931.]

Илиев, И. 2010 – И. Илиев. Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. София, 2010. [I. Iliev. Ohridskiyat arhiepiskop Dimitar Homatian i balgarite. Sofia, 2010.]

Коледаров, П. 1983 – П. Коледаров. Кога и защо Димитър Хоматиан е написал Кратко житие на Климент Охридски? – Литературна мисъл, 1983, 89–100. [P. Koledarov. Koga i zashto Dimitar Homatian e napisal Kratko zhitie na Kliment Ohridski? – Literaturna misal, 1983, 89–100.]

Николов, А. 2016 – А. Николов. Между Рим и Константинопол. Из антикатолческата литература в България и славянския православен свят (XI – XVII в.). София, 2016. [A. Nikolova. Mezhdurim i Konstantinopol. Iz antikatolicheskata literatura v Balgaria i slavyanskiya pravoslaven svyat (XI – XVII v.). Sofia, 2016.]

Николов, Г. Н. 2011 – Г. Н. Николов. Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София, 2011. [G. N. Nikolov. Samostoyatelni i polusamostoyatelni vladeniya vav vazobnovenoto Balgarsko tsarstvo (kraya na XII – sredata na XIII v.). Sofia, 2011.]

Нихотирис, К. 1990 – К. Нихотирис. Атонската книжовна традиция в разпространението на Кирило-методиевите извори. София, 1990. [K. Nihotiris. Atonskata knizhovna traditsia v razprostraneniето na Kirilo-metodievite izvori. Sofia, 1990.] **Снегаров, И.** 1928 – Ив. Снегаров. Град Охрид – исторически очерк. – Македонски преглед, IV, 4. 1928, 91–138. [Iv. Snegarov. Grad Ohrid – istoricheski ocherk. – Makedonski pregled, IV, 4. 1928, 91–138.]

Снегаров, И. 1924–1932 – Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия, т. I. От основаването ѝ до завладяването на Балканският полуостров от турците; т. II. От падането ѝ от турците до нейното унищожаване (1394–1767). София, 1924–1932. [Iv. Snegarov. Istorija na Ohridskata arhiepiskopiya. T. I. Ot osnovavaneto i do zavladyavaneto na Balkanskiyat poluostrov ot turtsite; t. II. Ot padaneto i ot turtsite do neynoto unishtozhavane (1394–1767). Sofia, 1924–1932.]

Станчев, К. 1998 – Кр. Станчев. Някои уточнения относно историографските съчинения на Петър Богдан Бакшич. – Paleobulgarica, XXII, 2. 1998, 128–132. [Kr. Stanchev. Nyakoi utochnenia otnosno istoriografskite sachinenia na Petar Bogdan Bakshich. – Paleobulgarica, XXII, 2. 1998, 128–132.]

Станчев, К. 2010 – Кр. Станчев. Франческо Соимирович и началото на новобългарската историография. – Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, 95 (14), 2010, 379–390. [Kr. Stanchev. Franchesko Soimirovich i nachaloto na novobalgarskata istoriografia. – Godishnik na Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania „Prof. Ivan Duychev“, 95 (14), 2010, 379–390.]

Трифонов, Ю. 1939 – Ю. Трифонов. Началото на Второто българско царство в нашите истории от втората половина на XVIII в. – Списание на Българската академия на науките, VIII (29), 1939. [Yu. Trifonov. Nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo v nashite istorii ot vtorata polovina na XVIII v. – Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite, VIII (29), 1939.]

Ферианчиџ, Б., Ђирковиџ, С. 2005 – Б. Ферианчиџ, С. Ђирковиџ. Стефан Душан – крал и цар (1331–1356). Београд, 2005. [B. Ferianchij, S. Ђirkovij. Stefan Dushan – kraly i tsar (1331–1356). Beograd, 2005.]

Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. 2003 – Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки за българските книжовници X–XVIII в. Т. I (X–XV век). София, 2003. [B. Hristova, D. Karadzova, E. Uzunova. Belezhki za balgarskite knizhovnitsi X–XVIII v. T. I (X–XV vek). Sofia, 2003.]

Цанкова-Петкова, Г. 1968 – Г. Цанкова-Петкова. Восстановление Болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение Болгарского государства. – Византийский временник, VIII, 1968. [G. Tsankova-Petkova. Vosstanovlenie Bolgarskogo patriarshestva v 1235 g. i mezhdunarodnoe polozhenie Bolgarskogo gosudarstva. – Vizantiyskiy vremennik, VIII, 1968.]

patriarshestva v 1235 g. i mezhdunarodnoe polozhenie Bolgarskogo gosudarstva. – Vizantiyskiy vremennik, VIII, 1968.]

Щапов, Я. Н. 1966 – Я. Н. Щапов. Южнославянский опыт и службе у русский идеологов XV века. – Byzantinobulgarica, II. 1966. [Ja. N. Shharov. Juzhnoslavjanskij opyt i sluzhbe u russkij ideologov XV veka. – Byzantinobulgarica, II. 1966.]

Biliarski, I. 1998 – I. Biliarski. La Bulgarie. L'Empire byzantine et la Papauté au concile de Lyon II. – Mediterraneés, 14, 1998.

Büttner, E. Leben und Werk Leons von Ochrid (1037–1056). Bamberg, 2007.

Gjuzelev, V. – V. Gjuzelev. Das Erzbistum – Patriarchat von Tarnovo und das Erzbistum von Ochrid in den Jahren 1230–1236 und später. – Bulgaria medievalis 7 (под печат).

Delikari, A. 2014 – A. Delikari. Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τόν Μεσαίωνα. Thessaloniki, 2014.

Iliev, I. 1991 – I. Iliev. Narratio Athonensis ad annum MCCXXXV. – Bulgarian Historical Review, XIX, 1, 1991.

Jačov, M. 1992 – M. Jačov. Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669), I. Città del Vaticano, 1992.

Spissarevska, I. 1996 – I. Spissarevska. La “Relazione del regno di Bulgaria” anonyme de la Bibliothèque apostolique Vaticane (codex Barberinuz latinus 5305). – Palaeobulgarica, XX, 4. 1996.